

ДУМАНАЕВА М.Г.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

УДК.894.341.-91.07.

ЭНЕ ТИЛДИН ЭРТЕҢИ ЭМНЕ ҮЧҮН БИЗДИ ОЙЛОНТПОЙТ?..

Бул макаланы баштоодо жаш акын Алтынбек Исмаиловдун калемине таандык төмөнкү ыр саптарына токтолуп кетүүнү туура көрдүм.

Эх, кыргызым, ойлончу, эсти жебе,
Эне-атаңдын айтканын эски дебе.
Тарыхты сен тарс атып салган менен,
Таңдайыңа сайылат эски жебе!

Тилсиз элдин тукуму курут болгон,
Тилин сактап келген эл улут болгон.
Ата салтын, мурасын унуткандар,
Акыр түбү тирүүлөй дудук болгон!

Ташты сыгып, тарыхты төккүм келет,
Тилимди мен туу тутуп өткүм келет.
Эне тилин эсирип чангандарды,
Эне тилде ашатып сөккүм келет!!! [7. 39-40].

Жогоруда келтирилген ыр саптары “мен кыргызмын” дегендерди түпөйлөгө салбай койбойт.

“Элдин эң улуу, эң ыйык байлыгы – анын эне тили. Эне тилдин артында эл, элдин көп кылымдык тарыхы, маданияты, рух-касиети жана менталитети, келечек тагдыры турат” - демекчи, тилдин келечекке жасаган арым-кадамына, нарк-парасатына, улуулугуна, өлбөстүгүнө, түбөлүктүүлүгүнө айрымдарды ынандыра албай келебиз.

Тил – бул ар бир улуттун көркү, анын ар намысы, урматы. Тилиң болсо элсиң – тилсиз сен кимсиң? - дегеним, тээ кылымдардын тереңинен бери өз тилибиздин наркын жоготпой, сактап келген кыргыз эли “Манас” эпосу менен дүйнө жүзүнө таанымал болуп келген. Байыртадан сактап, аздекеп багып, жоготпой келе жаткан эне тилибиздин маселеси бүгүнкү күндө оор үшкүрүк менен айтуучу, бүдөмүк бойдон калуучу чала өлүк каражатка айланып бара жатат десек болот. Өткөн жылдын башында айрым министрликтердин чет өлкөлүктөр менен болгон жолугушуулардын кыргыз тилинде өткөрүлгөнүн угуп, ошондой эле, эне тилибизге болгон камкордук аскерде колдонулуучу 150дөн ашуун терминдерди кыргыз тилине которуп жана ушул тапта алар аскер чөйрөсүндө колдонулуп жатканын көрүп “кудайым буюрса, муз ордунан жылып баратат” - деп аябай кубандым эле. Бир күнү Манас проспектинен бара жатып, аялдаманын жанындагы самсы сатылуучу жайга токтоп калдым. Ал жердеги илинип турган көрнөктү көрүп, ага аң-таң болуп, ойлонуп бир топко турдум. Баягы, ордунан бир аз жылган муз алдыга умтулбай эле, менин кыялымда, тоңуп калгандай болду. Көрнөктө “Самсы с говядиной” деп чоң тамга менен, ал эми “Эт менен” деп анын астында кичинекей тамга менен жазылып турат. Көрнөктү көрүп ушунча намыстандым. Анткени орус тили кыргыз тилинин жогору жагынан орун алып, басып алгандай болду. Күндөн-күнгө көз алдыма орус тилинде жазылган көрнөктөр гана көрүнүп туруп алды. К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин социолог адистеринин иликтөөсүнө таянсак, шаар калкынын 89 пайызы тышкы жарнактарды кызыгып окуйт жана 61 пайызы аны пайдаланат экен. Демек, көчөдө илинген жарнактар аркылуу да мамлекеттик тилдин абалын мындан да жакшыртууга болот экен да. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын чечими менен жалаң гана орус

тилинде жазылган көрнөктөрдүн пайдаланылышына тыюу салынгандан бери, эне тилибизде бажырайып илинген көрнөктөрдү көрүп, жүрөк жылый баштады. Бирок, тилекке каршы көпчүлүк сөздөрдүн таптакыр туура эмес которулуп жатканы бизди өкүндүрөт.

Сентябрь айында студенттер менен кыргыз тил күнүнө карата чакан аудиторияда талаш-тартышты туудурган эң бир кызыктуу сабак өтүлдү. Сабакта ар улуттун балдары отурган. Сабак башталары менен эле ортого төмөндөгүдөй суроо салдым: Эмне себептен эне тилибиз өнүкпөй жатат? Студенттер ар кимиси өз ойлорун айтып, талашып-тартышып жатышты. Ошондо таң калганым, 4 улуттун өкүлүнүн бири дагы кыргыз тилин үйрөнүүнүн эч бир зарылдыгы жок, үйрөнүүгө эч бир далалат кылбагандыгын, андан көрө башка чет тилдерин өздөштүрүш керек деген ойлорун билдиришти. Арасында бирин-экин “киргиз” балдар да жок эмес. Буга кыргыз балдар намыстанып, урушканга чейин барышты. Ар кимиси ар түрдүү мисалдарды келтирип, өз ойлорун, далилдерин айтышты. Мага өзгөчө эки студенттин төмөндөгү мисалдары абдан жакты:

- “Сөздөн-сөз чыгып, өзбек улутундагы эки-үч жаран менен тил жөнүндө тартыша кеттик. Өзбек атуулдары: “Кыргыз бийлиги өзбек тилине расмий тил статусун бербей койду, өзбек тилине көп маани берилбей жатат” - дегенде, мен ага каршы төмөндөгүлөрдү айттым: “Мен сиздин айткандарыңызга таптакыр кошула албаймын. Өзбекстандагы кыргыздардын абалына салыштырмалуу, Кыргызстандагы өзбектердин жашоо-шарты абдан жогору, ал эми Өзбекстандагы кыргыз улутундагылар кыргыз тилинде эмес, өзбек тилинде баш көтөрүп да сүйлөй алышпайт. Дегеле, менин сөзүмдү эч кимисинин уккусу жок.

- “Мен Кыргызстанда туулуп-өскөнүм, улутум түрк. Бирок кыргыздын жеринде туулуп, өзбектердин арасында жашап, өзбек эле болуп калганмын. Биздин айылдын жашоочуларынын 40-50%ы түрктөр. Айланабыздагы калган айылдарда жалаң өзбектер басымдуулук кылат. Айылдагы мектептер жалаң өзбек тилдүү. Мектепте түрк тили турмак, мамлекеттик тилде сабак өтүлгөн эмес. Кыргыз мектептери бирин-экин гана, бизге өтө алыс. Барып-келип окуганга көпчүлүгүнүн шарты туура келбейт. Айласыздан өзбек мектептеринде билим алып жатышат. Көчөдөгү көрнөк-жарнактар дээрлик өзбек тилинде, ал эми кыргыздар басымдуулук кылган аймактарда көрнөк-жарнактын бардыгы тең орус тилинде кашкайып илинип турат. Базарларда, дүкөндөрдө жалаң өзбекче лексикондор, жада калса, жаңырган музыка да өзбек тилинде. Массалык маалымат каражаттары: телекөрсөтүү, радиоберүү, гезит-журналдардын көпчүлүгү өзбек тилинде” – деп, оюн жыйынтыктады.

Намыстанып отуруп, качан куру намысыбыз түгөнөт болду экен деген ой келет... Бул жашоодо чечилбеген маселе болбойт го. Ар бир иштин башында кыйынчылык болот. “Корксоң баштаба, баштадыңбы коркпо” - деген Чыңгызхандын жакшы сөзү бар эмеспи.

Кыргыз мамлекети жалаң гана мамлекеттик тилде иш алып барса, айыл жериндеги жаштарга да даңгыр жол ачылып, жакшы жумуш табыш үчүн, “орусча билиш керек” деген тоскоолдуктар жоюлмак. Кыргыздарда “Адамдардагы бардык жакшы касиеттер күн нурунан жана эне сүтүнөн” деген жакшы сөз бар. Адам баласына эне сүтү менен кошо эне тили да сиңет. Эне тили аркылуу гана ошол элдин баркын, маданиятын, үрп-адатын кошо сиңирип, ошол элге болгон урмат-сыйы, мээримин артат.

Акыркы жылдары “кыргыз тилин кантип көтөрүү” деген идеянын тегерегинде толгон-токой ар тараптуу макалалар жарыяланып, ар түрдүү ой-пикирлер айтылып, колдон келген аракеттер жасалууда. Бирок, эмнегедир натыйжа чыкпагандай туюлат. Эгер кыргыз тили кыргыз мамлекетинде сүйлөнбөсө, башка өлкөдө сүйлөнмөк беле. “Мен кыргызмын, мен ошого мактанам...”! – дегендер дээрлик калбай бараткандай. Кыргызымдын эне тили эң жөнөкөй, эң жатык тилдердин катарына кирет эмеспи. Бардыгын орус тилинде даярдап туруп, ооздоруна салып берип отурсак, атыбыз кыргыз, а затыбызчы?.. Эмнегедир өз мамлекетибизде жүрсөк да, өзгөнүн мамлекетинде жүргөндөй элес калтырат. Аз-аз жерден өзбектер “өзбек тилине да расмий тил статусун бергиле”, -

деп араң турган кыргыз элинин намысына тийди го. Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүш керек эле дейбиз, кыргыз тилин кыргыздардын өзүнө үйрөткөндү унутуп, ошонун кесепетинен ушундай абалга туш болуп жатабызбы?.. Анан Кыргызстандагы кайсы улут кыргыз тилине кызыктар болмок эле. Мамлекеттик иш кагаздарынын дээрлик көпчүлүгү орус тилинде жүргүзүлүп жатса, каяктагы муктаждык менен зарылдыкты айтабыз.

Тил - улуттук маданияттын эң негизги бөлүгү жана аны өркүндөтүүчү башкы каражат. Кайсы гана элдин тили болбосун, ал ошол элдин акыл-сезиминен, туюмунан жаралган кайталангыс нерсе. Тил аркылуу адам баласы сүйлөйт, жашайт, өз оюн айта алат. Жалпы жолунан айтканда, элди түбөлүк эл кылып турган анын тили да. [5].

Кыргыз тили – канча кылым жол басып, көчмөн эл оозеки сактап келген санжыралуу уламыштар менен жөө жомокторго бай, дастандарды айткан Улуу, өлбөс-өчпөс тил.

Өткөндөрдүн наркы, салты демекчи, турмуш тажрыйбасынан алынган “тилсиз эл болбойт”, “тил-мамлекеттин күзгүсү”, “баба сөзү-ал соолбос булак, ал түбөлүк кыймылда, ал кыргыздын түгөнбөгөн кенчи, асыл мурасы”, “жаттаган сөз менен жашоо кыйын”, “тилек арыбайт-тил карыбайт”, “сөз учугу тил менен, тил байлыгы дил менен”, “акыл атасы-сөз”, “тилиңди билсең-дилиңди билесиң” [4. 10-29] сыяктуу накыл кептер, куюлушкан чечендик сөздөр менен кийинки муундар тарбияланып келишкен. Тил тагдыры баарыбызды бушайман кылып келет. “Сөз учугу тил менен, тил байлыгы дил менен” деген учкул сөздө айтылгандай, улуттук тилдин түбөлүгү жалпы коомчулугубуздун, кадырман калкыбыздын жапа тырмак жасалган иш аракетине байланыштуу.

Бабалар көңүлдүн кереметин сөзгө бурушуп, жугумдуу, угумдуу, туура сөздөрдү сүйлөшүп, мамлекеттин күзгүсү, элдин маданияты, тарыхы, салт-санаасы, үрп-адаты анын эне тилинде, ал эми чечендиктин башаты – тил үйрөнүүдө деп, бекеринен айтышпагандыр. Көсөм көч баштаса, чечен сөз баштап, элди, мамлекетти башкаруу иштеринде да башкача айтканда, чечендер хандардын, бектердин, ажалордун акыл кошчусу болуп, сөздүн улуу да жылуу да, жагымдуу да, таасирдүү да жагын туу тутуп келгени чындык го.

“Мен кыргызмын” деген киши бөлөнгөн бешигин, төрөлгөн үйүн, киндик кан тамган жерин өтө ыйык көрөт жана ал үчүн кара жанын да кыят. Ата-Мекенин, Ата-Журтун “Ата конушу” деп атасынын ысымын бапестеп, кошуп айтканы жөн жерден эместир. [3]. Дүйнөдө кыргыз жериндей кооз, ажайып жер бар болду бекен? Байыркы замандан бери Ала-Тоодон Алтай, Саянга чейинки аймактарда көчүп-жүрүп жердин баркын билген бабаларыбыз мал-жанга жагымдуу, табияты кооз өрөөн-түздөн, шар аккан суунун боюнан, көгөргөн көлдүн жээгинен конуш тандаган, өзүнүн эне тилин, дилин, маданиятын, табиятын сүйгөн жана баладай бапестеген. Тоо койнундагы улуулукту, сулуулукту, тазалыкты көрө да, баалай да билишкен. Кыргыз эли тили менен, салты менен өзгөчөлөнгөн. Ушундай бай тарыхы бар, кылымдарды карыткан кыргыздын эне тилине кантип ичиң ачышпайт.

Кыргыз эли сөз барктаган, баалаган, сөзгө жыгып, чукугандай сөз таап, куюлушкан куйкум сөздөрү менен дүйнө жүзүнө белгилүү.

Абал башта сөз деген,
Абалтан асыл сөз келген.
Аталар арнап калтырган,
Аны аздектеп улоо, биз, сизден

- деп, сөз, тил чебери жогорудагы ыр саптарында келтирилгендей, улуттук тилдин түбөлүгү жалпы коомчулугубуздун, кадырман калкыбыздын жалпы аракетине байланыштуу.

Кыргыздын канынан, жанынан, алтын топурак, тунук суу, кереметтүү, жыттуу абасынан жаралып, өзүбүз өз тилибизди, өз улутубузду өгөй кылып жатканыбызды түшүнүп жаттык бекен? Ойлон кыргыз! Ойгон кыргыз! Эне тилдин эртеңин!..

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Мамлекеттик тилдин маселелери. Окуу куралы. Б., 1999.
2. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү. Жыйнаган: Ибраимов М. Кара-Балта, 2005.
3. Акматалиев А.С. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Б., Шам. 2000.
4. Чыманов Ж. Тил жана кеп жөнүндө сөз. Б., 2005.
5. Орокчиев Т. Эне тилибиз канткенде мамлекеттик тил болот? Кыргыз туусу, 2009, 13-январь.
6. Конгайтиева. Тил – улуттун жан дүйнөсү. КУУнун Жарчысы. Б., 2009.
7. А.Исмаилов. Таш күзгү. Ырлар. Б., 2008.